

O SIMVOLIČNOM ZNAČENJU PODNIH MOZAIKA RANOHRISĆANSKIH BAZILIKA

(Tabla VIII)

Proučavanje dekoracije ranohrišćanskih bazilika ima uglavnom dvojako značenje. 1. Upoznavanje nivoa umetničkog ukusa kod ranohrišćanske umetnosti i 2. Određivanje razvojne linije ove umetnosti i njene ikonografije u vezi sa odgovarajućim stepenima razvitka hrišćanske liturgije koja je neosporno delovala ne samo na formiranje arhitektonske fizionomije hrišćanskog hrama, već i na njegovu dekoraciju. Dosadašnja proučavanja dekoracije ranohrišćanskih bazilika osvetlila su mnoga pitanja i rešila veći deo problema. Međutim, moja poslednja iskopavanja i proučavanja ranohrišćanskih bazilika u Makedoniji postavila su me pred činjenicu da nije jasno kako treba objasniti razlike koje postoje u postavljanju podova centralnog broda i nartekse s jedne strane i bočnih brodova bazilike s druge. Za baziliku u južnom delu Caričin Grada Gjorgje Mano-Zisi ističe da je »naglašena jedna zasebna celina u osnovi i osovini, kako srednjeg prostora od oltara do atriuma, tako i odeljenih bočnih brodova sa odgovarajućim delovima nartekse« što je »u osnovi naglašeno i nešto višim nivoom srednjeg prostora od bočnih«.¹ Ovu činjenicu primetio je i Sotiriu kod bazilike A u Nikopolisu.² Gjorgje Mano-Zisi dalje ističe i značajnu konstataciju da je u spomenutoj bazilici u Caričinu Gradu »ta podela naglašena i različitim vrstama podova«, odnosno da je »srednji prostor patosan mozaikom, a bočni prostori opekama«. Svoju misao Gjorgje Mano-Zisi završava sledećim: »Nameće se pitanje liturgijskog smisla i značaja ovakve kompozicije prostora. Da nije to u vezi sa službom vhoda, unošenja darova?«³ Poslednje dve rečenice Gjorgje Mano-Zisija pobudile su moje interesovanje i ja sam prilikom iskapanja u Stobima i selu Radolištu kod Struge, koja je izvodio Arheološki muzej u Skopju, na-

ročitu pažnju posvetio odnosu podova nartekse i brodova bazilike. U Stobima kod takozvane bazilike Jovana Krstitelja došli smo do novih podataka, koji će biti publikovani u izveštaju o tim iskopavanjima; od njih u ovom radu koristim samo one koji dopunjuju moja ispitivanja ranohrišćanske bazilike u selu Radolištu.

Kod spomenute bazilike u Stobima centralni brod i narteks imaju podlogu za mozaik, od koga su i nađeni kamičci, a bočni su brodovi popločani opekama. Prilikom restauracije bazilike bočni su brodovi bili opet popločani opekama. U severnom brodu bazilike, po celoj njegovoj dužini, sredinom broda otkriven je kanal za isticanje vode koji počinje od eksonartekse, gde su pre oslobođenja otkriveni ostaci česme (VIII/2). Prilikom restauracije bazilike ovaj kanal je obnovljen, odnosno iznad prvog kanala postavljen je drugi. Kanal prolazi ispod istočnog ulaza severnog broda, koji odgovara istočnom ulazu južnog broda. Sama činjenica, da je izrađen kanal za isticanje vode sredinom bočnog broda jedne ranohrišćanske bazilike, neobična je pojava. Ništa manje nije neobična i gornja konstatacija, da na istočnim stranama bočnih brodova imamo ulaze koji odgovaraju zapadnim ulazima bočnih brodova, odnosno ulazima koji vode iz nartekse u bočne brodove. Kod ranohrišćanske bazilike u s. Radolištu imamo sličnu pojavu. Tamo nije doista nađen kanal koji prolazi kroz bočni brod bazilike, ali kako iskopavanja nisu završena ne može se reći da li je zapadno od nartekse bazilika imala eksonarteks ili atrium ili ne, i da li je bilo česme ili ne, iako severni zid severnog akcesorija nartekse produžuje na zapad od linije zapadnog žida nartekse. Međutim, utvrđeno je da je pod centralnog broda i nartekse pokriven mozaikom, dok su bočni brodovi popločeni opekama (T. VIII/1). Kod severnog bočnog broda konstatovana su dva ulaza: zapadni i istočni, a kod južnog tri: zapadni istočni i južni. Dva ulaza, istočni i zapadni, ima i severni brod trobrodne bazilike kod Svinjarice⁴

¹ Gjorgje Mano-Zisi, Iskopavanja na Caričinom Gradu 1949—1952 godine, Starinar, Nova serija knj. III—IV, 1952—1953, str. 133.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ V. R. Petković, Iskopavanja Caričina Grada kod Lebana, Starinar, knj. XII, 1937, str. 92; F. Mesesnel, Iskopavanja Caričina Grada kod Lebana god. 1937, Starinar, knj. XIII, 1938, str. 197.

(a nije isključeno da je i južni brod imao isto tako dva ulaza, istočni i zapadni, budući da je, sudeći po skici osnovne crkve koju donose *A. Deroko* i *S. Radojčić*, južni deo istočnog zida mnogo uništen)⁵. Ulaz na istočnoj strani bočnog broda nalazimo kod bazilike u *Herakleji Linkestis*⁶ (severni brod, istočni deo južnog broda je uništen), kod episkopske bazilike u *Stobima*⁷ (severni brod, istočni deo južnog broda je uništen), a verovatno i kod bazilike u južnom delu *Caričin Grada*, jer nije nemoguće da su pravougaoni useci na istočnim stranama transepta ustvari prvobitni istočni ulazi u bočne brodove utoliko pre, što i Gjorgje Mano-Zisi za pravougaone useke ili udubljenja na istočnim stranama transepta smatra da sa više verovatnoće možemo tvrditi, da su tu bili prozori iznad kasnijih oltarića *protezisa* i *dijakonikona*⁸; to ujedno znači da nije sigurno da li su istočni zidovi bazilike, odnosno bočnih brodova, bili bez ulaza. Po ovim elementima spomenuta bazilika u *Stobima* bliska je sa bazilikom u *Radolištu*. Za mene ova sličnost predstavlja naročiti interes u vezi sa rešenjem odnosa podova centralnog broda, bočnih brodova i nartekse. Sama činjenica da imamo tri bazilike: *Caričin Grad*, *Stobi*, *Radolište* — koje imaju bočne brodove s različitim podovima u odnosu na centralni brod i narteks, ide u prilog postavljanja ovog problema na širu osnovu, jer se ona ne može smatrati kao slučajnost. U prilog ovakvom shvatanju mogu se spomenuti i od kamena zidane uže klupe, svakako za sedišta, duž bočnih zidova kod spomenute bazilike u *Caričin Gradu* i u selu *Svinjarici*⁹, kakve, samo od kamenih blokova, nalazimo i u južnom brodu stopske episkopske bazilike, verovatno iz perioda kada je bazilika svedena na centralni brod.¹⁰

Kod ranohrišćanske bazilike u *Suvodolu* mozaik je nađen u centralnom brodu, ali ima sigurnih dokaza da je i pod nartekse bio sa mozaikom.¹¹ Međutim, u bočnim brodovima nije konstatovan mozaik. *F. Mesesnel* doista beleži da je »prema nađenim indikacijama« koje on ne navodi, i severni brod imao mozaik,¹² ali je to tako nesigurno da više odgovara istini, ako se misli da u

bočnim brodovima nije bilo mozaika, kao što je i sam *Mesesnel* pokazao na sl. 22, str. 80. u svom radu: *Starohrišćanska bazilika u Suvodolu kod Bitolja*, (*Godišnjak Muzeja Južne Srbije, Skoplje 1941.*). Jer ako se konstatuje kod jedne ranohrišćanske bazilike mozaik u jednom brodu, odnosno u centralnom brodu i nartekse, samo pod uslovom da se ne uzima u obzir mogućnost postojanja činjenice koja nalaže razliku u postavljanju podova, onda je logično da se i neke »indikacije« mogu uzeti kao siguran dokaz o postojanju mozaika u bočnim brodovima, ili drugim rečima mišljenje *F. Mesesnela* bilo bi opravdano, ako bi po pravilu trebalo svi podovi kod jedne ranohrišćanske bazilike da imaju mozaik, čim se u jednom brodu konstatuje mozaik. Spomenute bazilike, međutim, pokazuju da takvo pravilo ne postoji. Zato i mišljenje *M. Grbića* odnosno podnog mozaika bazilike u *Herakleji Linkestis* da je »ceo pod bazilike bio ukrašen mozaicima koji su sasvim upropašćeni osim manjih fragmenata¹³« više smatram kao prilog pretpostavci da je verovatno i bazilika u *Herakleji* imala različite podove nego kao potvrdu da su svi brodovi imali mozaik.

Jedina ranohrišćanska bazilika u *Makedoniji* kod koje je sigurno nađen mozaik u bočnom brodu, jest episkopska bazilika u *Stobima*. Za razliku od centralnog broda u kome po *B. Sariji* »nije nikad bilo mozaičnih ukrasa«¹⁴ i severnog broda čiji je pod bio od tankih škrljastih ploča¹⁵, južni brod i narteks imaju mozaik.¹⁶ Uzimajući u obzir razliku od 0,72 m između nivoa centralnog broda, koji je niži, i nartekse i južnog broda,¹⁷ nađeno stanje episkopske bazilike u *Stobima* svakako nas navodi na misao da podovi nisu iz istog perioda; to ujedno znači da kod ove bazilike treba tražiti ostatke prvobitne bazilike i obnovljene bazilike. U svakom slučaju mišljenje *B. Sarije* — da bi bilo »preko potrebno preduzeti detaljna ispitivanja u srednjem brodu i u prezbiterijumu sa zadatkom da se odrede eventualni stariji periodi zidanja«¹⁸ — treba prihvatiti, jer se i bez tih detaljnih ispitivanja može doći do jedne ozbiljne pretpostavke, da kod ove bazilike imamo najmanje dva perioda: prvobitni, kada je bazilika imala kriptu, kome možda odgovaraju i podovi sa mozaikom i kasniji, kada je kriptu bila zasuta nasipom i iznad nje postavljen pod i u prezbiteriju podignuta postojeća stepeništa za sveštenstvo.

⁵ *A. Deroko, Sv. Radojčić*, Vizantiske starine u Jablanici i Pustoj Reci, *Starinar* br. 1, str. 27, sl. 7.

⁶ *M. Grbić*, Otkopavanja u *Herakleji Linkestis* kod Bitolja, *Umetnički Pregled*, 8, Beograd 1939, str. 231.

⁷ *Gjorgje Mano-Zisi*, Iskopavanja u *Stobima* 1933 i 1934 godine, *Starinar*, treća serija knj. X—XI, 1935—1936, str. 166.

⁸ *Gj. M. Zisi*, Iskop. na *Caričinom Gradu*, str. 133.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *B. Sarija*, Novi malasci u episkopskoj crkvi u *Stobima*, *Glasnik SND XII*, Skoplje 1933, str. 24.

¹¹ *F. Mesesnel*, *Starohrišćanska bazilika u Suvodolu kod Bitolja*, *Godišnjak muzeja Južne Srbije*, Skoplje 1941, str. 81, 93.

¹² *Ibid.*

¹³ *M. Grbić*, op. cit. str. 234.

¹⁴ *B. Sarija*, op. cit., str. 11.

¹⁵ *Gjorgje Mano-Zisi*, Iskop. u *Stob.*, str. 165—166.

¹⁶ *B. Sarija*, op. cit., str. 12—13.

¹⁷ *R. Eger*, *Gradska crkva u Stobima*, *Glasnik SND V*, Skoplje 1929, str. 16; *B. Sarija*, op. cit. str. 12.

¹⁸ *Ibid.* str. 11.

Postojeće stanje podova kod spomenutih bazilika navodi nas na misao da činjenicu, što je do sada nađena na teritoriji na kojoj se nalaze spomenute bazilike samo jedna bazilika (episkopska bazilika u Stobima) s neospornim podnim mozaikom u bočnom brodu, treba objasniti kao svesno postavljanje kod većeg broja bazilika mozaika u centralnom brodu i nartekstu, a opeke u bočnim brodovima. Ako je ova misao tačna, onda se postavlja pitanje, koji su motivi nalagali ovu razliku podova? Videli smo da Gjorgje Mano-Zisi pomišlja na liturgijski smisao i značaj ovakve koncepcije prostora. Ja sam saglasan s njegovim mišljenjem. Samo pitanje je, u čemu se sastoji taj liturgijski smisao? Gjorgje Mano-Zisi pomišlja na službu vhoda. Ako je tako, onda kako objasniti ulogu istočnih ulaza bočnih brodova kojih doduše, po mišljenju Gjorgja Mano-Zisija, nema u Caričinom Gradu, ali ih sigurno ima u Stobima, Radolištu, Herakleji Linkestis i Svinjarici, kao i kanala za oticanje nečiste vode što prolazi sredinom severnog broda takozvane bazilike Jovana Krstitelja u Stobima? Zato sam više saglasan da ovo pitanje povežem s pravima katihumena da prisustvuju jednom delu liturgije, nego sa službom vhoda.

Poznato je da su katihumeni, kao i pagani, imali pravo da prisustvuju prvom delu liturgije¹⁹ i to u nartekstu, gdje su trebali da se zaustave isključeni kojima je bio zabranjen ulaz u naos. Sv. Grigorije Čudotvorac veli: slušači treba da budu izvan vrata bogomolje (ἑνδοξοῦ ἵηε πύλας αὐτῶν ἐξέρχου).²⁰ Katihumeni su bili pozivani po primeru na pravoverne da se združe u molitvi posle koje je veroučitelj, on je mogao biti sveštenik ili laik, postavljao ruke na svoje katihumene izgovarajući jednu formulu za isterivanje đavola.²¹ Razlike koje su postojale tokom prvih vekova hrišćanske crkve u pojedinim delovima Rimskog carstva u odnosu na položaj katihumena i njihovih prava i dužnosti nisu bile takvog karaktera da su jedni davale jednu a drugima drugu fizionomiju. Čak i katihumeni u Africi (o kojima više znamo blagodareći Tertulijanu i sv. Kiprijanu) koji su jasno bili odeljeni od pravovernih od vremena Tertulijana do kraja drugog veka, osobito u vezi sa službom u crkvi,²² ne razlikuju se od katihumena u

drugim delovima carstva. Sudeći po tekstu molitve što nam ga daje Jovan Zlatoust, koji je bio u upotrebi u Antiohiji krajem IV veka, katihumeni još nisu imali pravu molitvu.²³ Svakako tu se ubrajaju i oni katihumeni koji su bili najbliži, najdoslojniji da prime hrišćansku veru, odnosno da se pokrste (*competentes* ili *illuminandi*),²⁴ koji su i moralno i intelektualno već bili pripremljeni za taj čin. Ali među katihumenima bilo je i takvih koji su bili daleko od čina krštenja (*audientes*), što znači da je postojala razlika između onih katihumena koji su se saobrazili s pravilima hrišćanske crkve i onih koji su se teško oslobađali paganskih shvatanja. Ove razlike naročito su se morale osećati kod katihumena u doba, kada su narodi Rimskog carstva u velikim masama primali hrišćanstvo. I tačno na ovu podelu katihumena na *audientes* i *competentes* vodi misao, kada razmatram pitanje, zašto su bočni brodovi kod spomenutih bazilika od opeka. Slabo izdignuti, oni koji su bili daleko od datuma za primanje u krug hrišćanske zajednice, odnosno koji su bili skoro identični sa paganima, trebali su u periodu podele katihumena na *audientes* i *competentes* svakako da zauzimaju u crkvi prilikom službe i odgovarajuće mesto po kome bi se razlikovali od onih katihumena koji će skoro postati hrišćani. I kada se kaže da katihumeni treba da budu u nartekstu, onda po ovoj mojoj pretpostavci trebalo bi misliti, za period kada je bilo prostih i izdignutih katihumena, samo na *competentes* ili *illuminandi*. Ostali katihumeni, *audientes*, mogli su biti u bočnim brodovima bazilike i drugim okolnim prostorijama. Ova moja pretpostavka, po mome shvatanju, objašnjava ne samo opravdane razloge postavljanja istočnih ulaza u bočne brodove već i spomenuti kanal što prolazi sredinom severnog broda takozvane bazilike Jovana Krstitelja u Stobima. Njom se ujedno objašnjava i razlika u podovima koja svakako simbolično treba da označava razliku između prostora koji ulazi u pojam crkve (naos i narteks) i prostora što bi bio van tog pojma. Drugim rečima, kod onih ranohrišćanskih bazilika u Makedoniji i susednim zemljama (a možda i uopšte) kod kojih mozaik nalazimo samo u centralnom brodu i nartekstu suštinsku crkvu u odnosu na službu predstavljali bi samo centralni brod i narteks, dok bi bočni brodovi imali ulogu sporednih prostorija.

¹⁹ Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, publié sous la direction du F. Cabrol et H. Leclercq, Tome deuxième C-Ces, Paris 1924, p. 2583.

²⁰ Ibid., Tome deuxième, 1935, str. 889.

²¹ Ibid., Tome deuxième, C-Ces p. 2583.

²² Ibid., str. 2586.

²³ Ibid., str. 2592.

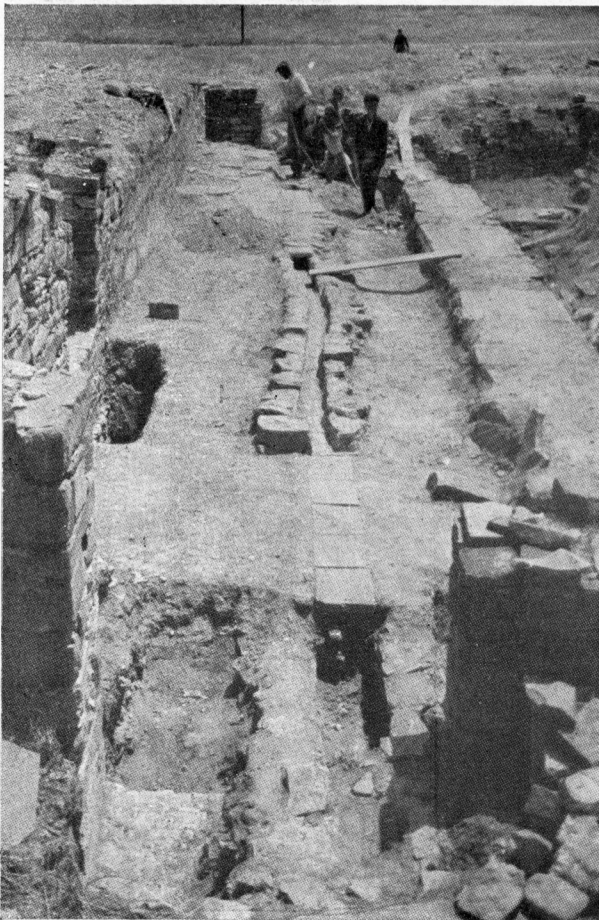
²⁴ Enciclopedia Italiana, IX, *Care-Chia*, p. 442.

RÉSUMÉ

D'après l'auteur de cet article, il y a un grand nombre de basiliques paléochrétiennes dont les planchers de la nef centrale et du narthex ont été décorés de mosaïque et les nefs latérales n'avaient que des tuiles. D'autre part, l'auteur pense que la différence du traitement des planchers des basiliques paléochrétiennes peut être expliquée par la liturgie. Il pense aussi que la nef centrale était destinée aux fidèles, le narthex aux catéchumènes compétentes et les nefs latérales aux catéchumènes audientes. Il soutient l'hypothèse par les résultats de ses recherches de la basilique de Saint-Jean de Stobi et d'une basilique nouvellement découverte à Radolišta, près de Struga. Chez les basiliques mentionnées, ainsi que chez la plupart des basiliques, les nefs latérales avaient des portes aux murs orientaux. La nef septentrionale de la basilique mentionnée de Stobi a été bâtie un conduit de la fontaine à l'exonarthex. L'auteur suppose que les planchers avaient un caractère symbolique. Il pense aussi que les planchers décorés de mosaïque se trouvaient à l'intérieur de l'église, tandis que les autres, faits en tuiles en dehors d'elle, c'est-à-dire aux accessoires.

1

2

1. — Starohrišćanska bazilika u s. Radolišću, snimljena poslije konzervacije, izgled sa sjeveroistoka
2. — Stobi, sjeverni brod takozvane bazilike Jovana Krstitelja sa kanalom, izgled sa zapada